

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

March 2020 Special Issue – 28, Vol. 4
Relevance of Mahatma Gandhi in Today's World

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editors
Guide
Dr. B. G. Gaikwad
Principal
Shivaji College, Hingoli (MS)

Editor
Dr. Balasaheb S. Kshirsagar
Director, Gandhian Studies Centre
Shivaji College, Hingoli (MS)

Co-Editor
Dr. Dhale S.U.
Dept. of Political Science,
Shivaji College, Hingoli (MS)

Co-Editor
Dr. Hurgule N.R.
Dept. of Sociology,
Shivaji College, Hingoli (MS)

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Impact Factor – 7.139

ISSN – 2319-86948

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Relevance of Mahatma Gandhi in Today's World

March 2020

Special Issue – 28, Vol. 4

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Guest Editors

Guide

Dr. B. G. Gaikwad

Principal

Shivaji College, Hingoli (MS)

Co-Editor

Dr. Dhale S.U.

Dept. of Political Science,

Shivaji College, Hingoli (MS)

Editor

Dr. Balasaheb S. Kshirsagar

Director , Gandhian Studyies Center

Shivaji College, Hingoli (MS)

Co-Editor

Dr. Hurgule N.R.

Dept. of Sociology,

Shivaji College, Hingoli (MS)

Shaurya Publication, Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 28, Vol. 4

Title of the issue :

Relevance of Mahatma Gandhi in Today's World

SHAURYA PUBLICATION

© All rights reserved with the authors & publisher Price :

PRINTED BY

Shaurya Offset

Old MIDC , kalamb Road, Latur

EDITION :

March 2020

PRICE : 350 /-

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे प्रकाशन व पुनप्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक आणि संबंधित लेखकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत त्या मताशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही

Index

1. महात्मा गांधीजीचे स्वराज्य विषयक विचार प्रा. जी.पी. चव्हाण	1
2. म. गांधी यांच्या विचारांचे विविध पैलू प्रा.डॉ.सुदर्शन सदाशिव क्षेत्री	4
3. महात्मा गांधी यांचा ग्रामिण विकास दृष्टिकोन: एक चिकित्सक अभ्यास प्रा.डॉ.विजय एन.भोपाळे	7
4. महात्मा गांधीजी यांचे विचार : काहीं अनुकरणीय पैलू प्रा. चोंडीकर प्रकाश नीळकंठराव	9
5. मराठी साहित्यावर गांधीवादाचा प्रभाव डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव	11
6. 'हिंद-स्वराज्य'तील विचारांची कालातितता प्रा.डॉ. संगीता नारायणराव मुंडे	13
7. महात्मा गांधीजीचे स्त्री विषयक विचार प्रा.अंभोरे अशोक गंगाराम	17
8. मराठी कादंबरी आणि गांधीवाद प्रा.डॉ. गणपती जोतीबा मोरे	19
9. महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचाराची संकल्पना प्रा. डा. राठोड यु. सी.	21
10. महात्मा गांधी यांचे सत्य आणि अहिंसेविषयक विचार डॉ. मधुकर रामचंद्र साठे	25
11. महात्मा गांधी यांचे सामाजिक विचार थोराळ योगेश पांडुरंग	29
12. महात्मा गांधींचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन ठोके अक्षय रमेश	32
13. महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह डॉ. सुखदेव पिराजी बलखंडे	34

महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचाराची संकल्पना

प्रा. डा. राठोड यु. सी.

महयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, नूतन महाविद्यालय, सेलू जि. परभणी

प्रस्तावना

भारताच्या इतिहासात राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे नाव सुवर्णाक्षरांनी लिहीले गेले आहे. कारण देशाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक बदल घडवून आणण्या पासून ते देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्ये त्यांचे मोलाचे योगदान आहे. महात्मा गांधींनी वेगवेगळ्या क्षेत्रात केलेल्या सुधारणांमुळे त्यांचे नाव भारतातच नव्हे तर परदेशातही आजरांमर झाले आहे. १९९० ते १९४८ या काळाला गांधीयुग म्हटले जाते. गांधीजी भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख व्यक्तीमत्व होते. त्यांच्या विचारांचे अनेक पैलू आहेत. जसे स्वातंत्र्ययोद्धे, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ, राजकीय विचारवंत, धर्मवक्ते, थोर अर्थतज्ञ असे अनेक पैलू होते. राजकारणा प्रमाणेच गांधीजीचे अर्थकारणही मानवतावादावर आधारलेले होते, त्यांनी अर्थकारणात विकेंद्रीत व विश्वास मुलक अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार करून स्वावलंबनावर भर दिलेला दिसून येतो. महात्मा गांधीजींनी स्वावलंबनासाठी विकेंद्रीत दृष्टीकोनाचा उपयोग करून चरखा महत्वपूर्ण मानला. चरख्याच्या सहाय्याने खादीची निर्मिती करून स्वावलंबन साध्य होऊ शकते यासाठी त्यांनी खादी आणि चरख्याला महत्वाचे स्थान दिले. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या विचारावर टॉलस्टॉय, जॉन रस्किन, धोरो यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. जॉन रस्किन यांच्या unto the Last या ग्रंथाच्या अधारेच सर्वोदय हि कल्पना मांडली तर टॉलस्टॉयच्या ग्रंथांमुळे गांधीजी अहिंसेचे पुजारी व सत्याचे उपासक बनले. गोपाळ कृष्ण गोखले यांना ते राजकीय गुरु मानत होते.

गांधीजींचे आर्थिक विचार -

गांधीजींचे आर्थिक विचार हे समाजवादी विचारसरणीला अनुसरून असून त्यास नैतिकतेचा आधार आहे. ते नेहमी गरजा कमी करा असे सांगत हे विचार त्यांचे समाजातील समाज सुधारक श्रीमंत व्यक्ती यांच्याशी संबंधित आहेत.

1) विकेंद्रीत अर्थव्यवस्था -

गांधीजींचे आर्थिक विचार सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातील त्यांच्या आध्यात्मनिष्ठ मानवतावादाशी सुसंगत असंच आहेत. या आदर्शवादी तत्त्वचिंतकांनी भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेवर टिका केल्या. भारतातील राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केल्यानंतर त्यांचा खेड्यांशी जवळचा संबंध आला. खेड्यातील स्वयंपूर्ण ग्रामसंस्था नव्या विकेंद्रीत अर्थव्यवस्थेला पायाभूत बनवू शकेल अशी आशा त्यांनी मनाशी बाळगली. राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केल्यानंतर राष्ट्रांच्या आर्थिक हितसंबंधाची जपवणूक करण्याची जबाबदारी त्यांनी स्विकारली. गांधीजींच्या यंत्राना कडवा विरोध होता. तो कमी करून त्यांनी उद्योगधंद्याच्या राष्ट्रियीकरणाने तत्व मान्य केले. परंतु शासन व्यवस्थेवर त्यांचा अविश्वास होता. अराज्यवाद, राष्ट्रवाद, समाजवाद आणि सत्याग्रह कार्यपद्धती यांच्या मिश्रणातून गांधींच्या आर्थिक विचारांना चालना मिळाली.

2) यंत्र संस्कृतीला विरोध -

गांधीजींनी इ.स. 1909 मध्ये हिंदु स्वराज्य या ग्रंथात आदर्शवादी तत्त्वचिंतकांचा विचार मांडला. त्यांच्या मते कारखान्यात यंत्रावर काम करणारा माणूस यांत्रिकच बनतो. त्यांचा उत्साह, सर्जनशिलता, निर्णयशक्ती यांना खिळ बसून त्यांच्या जीवनातील सहजता, शांतता, समाधान नाहिसे होते. मानवाने अधिकाधिक सुखोपभोगामागे लागण्या ऐवजी आपल्या गरजा मर्यादित ठेवाव्यात असे सांगितले. ते भौतिकसुखापेक्षा नैतिक विकासाला अधिक महत्त्वदेतात भांडवलशाहीला शह देऊन ते पर्यायी समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करतात. आर्थिक विकास हा नैतिकतेला धरून असावा असे त्यांना वाटत होते.

यंत्रधिष्टीत पाश्चात्य संस्कृतीला ते नेहमीच विरोध करत. आधुनिक यंत्रसामग्री ही युरोपिय समाजाला जडलेली व्याधी आहे. असे गांधीजी म्हणत. इंग्रजी राजवटीमध्ये भारताचा आधुनिक यंत्रसंस्कृतीशी प्रथम परिचय झाला. ज्यामुळे स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था धोक्यात आली. खेडी स्वयंपूर्ण होती ती परावलंबी झाली. खेड्यातील बारा बलुतेदारी नष्ट होऊन बाजारपेठेत शेतकरी पैशासाठी धान्य विकू लागला. खेड्यातील व्यवसाय नष्ट होऊ लागले. शरीर श्रम, साधी राहणी, ग्रामोद्योग, विकेंद्रीकरण स्वायत्त व स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था हे त्यांचे स्वप्न नव्हे तर वास्तव विचारशैली होती. रेल्वे, दवाखाने, यंत्रे, सैन्य, कायदे,

न्यायालय असावीत पण ते देशात शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी गांधीजींचा यंत्र शक्तीला विरोध होता. परंतू काळाच ओघ, आधुनिकीकरण यांचा विचार करून ते देशाच्या आर्थिक विकासासाठी यंत्र सामग्रीच्या वापरास परवाणगीही देतात.

3) देशीउद्योगधंद्यांना संरक्षण -

18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. त्यामूळे देशातील लघु व कुटीरोद्योग संपुष्टात आले भारतातील जुन्या व नव्या उद्योगाचे संरक्षण परकीय मालाच्या स्पर्धेपासून करण्यात यावे. अशी येथील अर्थतज्ञ, राजकारण यांनी मागणी केली.

बाल्यावस्थेतील उद्योगधंद्याने संरक्षण हे तत्व गांधीजींनी उचलून धरले होते. खुल्या व्यापाराने भारतातील उद्योगाचा -हास होऊन येथील शेतकरी धुळीस मिळालेला आहे. मी स्वतः खादीला अग्रक्रम तोवर देत राहिल जोपर्यंत त्यांना संरक्षण हे परकीय स्पर्धेपासून मिळत नाही. असे महात्मा गांधी म्हणत असत.

4) आर्थिक समानता -

गांधीजी हे लोकाभिमुख वृत्तीचे राजकिय पुढारी होते. श्रीमंत, गरीब, बुद्धीजिवी त्यांच्यासाठी ते सर्व सारखेच. आर्थिक समतेसाठी झटणे याचा अर्थ भांडवल आणि श्रम यांच्यातील अनादी विरोध नाहीसा करणे होय. स्वातंत्र्यासाठी लढा देत असताना सुशिक्षित पिढी मात्र इंग्रज सरकारला पिळवणुकीत साह्य करत आहे, हे त्यांना जानवत होते. बौद्धिकश्रम हे सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देणारे आहेत. परंतू अन्नधान्याची गरज सगळ्यांनाच असते. त्यामूळे प्रत्येकाने श्रम करणे हे प्रत्येक माणसाचे जन्मसिद्ध कर्तव्य आहे.

5) स्वदेशी -

भारत सरकारचे करविषयक धोरण असावे. यासाठी एका आयोगाची नेमणूक केली गेली. या आयोगाच्या शिफारसीमुळे कापड, साखर, कागद, आगपेट्यांचा उद्योग अशा काही उद्योगांना आयात मालाच्या स्पर्धेपासून संरक्षण मिळू लागले. या संरक्षणाचा फायदा घेण्यासाठी देशात अनेक देशी व परकीय कंपन्यांची स्थापना झाली. गांधीजींच्या मते स्वदेशी कंपण्या म्हणजे ज्या कंपन्यांच भांडवल, व्यवस्थापन, दिग्दर्शन हे मॅनेजिंग डायरेक्टर यांच्या द्वारा भारतीययांच्या हातात असेल त्या भारतीय कंपण्या होत. गांधीजींनी स्वदेशीचा पुरस्कार आणि परकिय मालावर बहिष्कार टाकला. देशातील कपडा जाड आणि महाग असेल तरी, परंतु परकियांनी त्यांच्या देशातील कपडा आयात केलेला वापरायचा नाही. असे ते म्हणत. असे केले तरच देशातील पैसा देशातच राहिल. त्यामुळे देशातील संपत्तीचा उपयोग देशाच्या विकासासाठी करता येऊ शकेल. स्वराज्य आणि स्वराष्ट्र अभिमान यांच्यात परस्परपुरकता आहे. त्यामुळे महात्मा गांधी स्वदेशीचा आग्रह करत.

6) श्रम प्रतिष्ठा -

गांधीजी श्रमाला एक प्रकृतीचा नियम समजत. जो व्यक्ती या निसर्गनियमाचे उल्लंघन करेल ती स्वतःच अडचणीत येईल. शारीरीक श्रमामुळे मानसाचे आरोग्य चांगले राहते. जिवनात आनंद निर्माण होतो. शारिरीक श्रम हे एक पवित्र कर्तव्य आहे. श्रमामुळेच मणुष्याला समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त होते. जे लोक या पासून वंचित राहतात, अशा लोकांबाबतचे त्यांचे विचार वेगळे दिसून येतात. गांधीजींच्या विचारावर एक फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ सिस्मॉंडी यांचा प्रभाव दिसून येतो.

7) कुटिर उद्योग -

गांधीजी विकेंद्रीकरणाचे पुरस्कर्ते होते व याच विचारातून त्यांनी कुटीरोद्योगाचे समर्थन केले. ग्रामीण भागातच छोटे छोटे उद्योग स्थापन झाल्यास कच्च्या मालाचे पक्क्या मालात रुपांतर करता येईल व रोजगार निर्मिती होईल. आर्थिक विषमता निर्माण होईल, त्यामुळेच ग्रामीण भागातच कुटीरोद्योगाची निर्मिती केली पाहिजे असे त्यांना वाटत असे.

गांधीजींनी खादी ग्रामोद्यागाला सुर्यमालेतील केंद्रस्थानी असणा-या सुर्याची उपमा दिली होती. तर गांधीजींच्या मते अन्य ग्रामोद्योग हे सुर्यमालेतील सुर्याभोवती फिरणारे अन्य ग्रह आहेत. गुळ तयार करणे, टोप्या, केरसुन्या, घाणीतून तेल काढणे, साबन बनविणे, हाताने दळण काढणे, काड्याच्या पेट्या तयार करणे, मध तयार करणे, कातडी तयार करणे, खेळणी बनवणे, चट्या बनवणे अशा प्रकारचे अनेक कुटीरोद्योग तयार केल्यास खेड्यातील लोकांना खेड्यातच रोजगार प्राप्त होईल व खेडे स्वयंपूर्ण होतील.

8) सर्वोदय कल्पना -

जॉन रस्कीचे अनटु धिस लास्ट (Un To This Last) हे पुस्तक वाचून महात्मा गांधीजी फारच प्रभावित झाले. त्यांनी त्या पुस्तकाचे गुजराती भाषेत भाषांतर करून त्या पुस्तकाला त्यांनी सर्वोदय हे नाव दिले. सर्वोदय म्हणजे समाजातील एकाच वर्गाचा नव्हे तर समाजाचा उदय, सर्वांचा उदय, सर्वांचे हित, सर्वांचे कल्याण, सर्वांचे मंगल म्हणजेच सर्वोदय होय. अशी महात्मा गांधीजीची संकल्पना होती.

9) सर्वोदय योजना -

गांधीजींनी सर्वोदयाचा रचनात्मक कार्यक्रम तपशिलवार तयार केला आहे.

- 1) बहुजन समाजाचे राहणीमान उंचावण्यासाठी शेतकरी व कामगार यांच्याकडे भरपूर लक्ष द्यावे.
- 2) जमिनदाराकडून शेतक-याची आणि भांडवलदाराकडून श्रमिकाची पिळवणुक होऊ नये.
- 3) शेतक-यांनी स्वतःच्या समित्या स्थापन कराव्यात तसेच कामगारांनी स्वतःच्या संघटना निर्माण कराव्यात.
- 4) मुलांना व प्रौढांना शिक्षण द्यावे. मुलांना मुलभूत व प्रौढांना तांत्रिक शिक्षण द्यावे.
- 5) ग्रामोद्योग व खेड्यातील लोकांच्या आरोग्याकडे विशेष लक्ष द्यावे.
- 6) प्रत्येक खेडे हे प्रजासत्ताक बनले पाहिजे.
- 7) समाजात आर्थिक समानता व जातीय सलोखा राहिल अशी सर्वोदय योजना गांधीजींनी तयार केली.

गांधीजींच्या या सर्वोदय योजनेतून असे दिसून येते की, गांधीजींनी वर्ग संघर्ष टाळण्यासाठी शेतक-यांच्या व कामगारांच्या हितासाठी अधिक विचार केलेला आहे. तसेच शिक्षण, प्रशिक्षण, स्वच्छता आणि जातीय सलोखा, आर्थिक समानता याही गोष्टींना गांधीजींनी अतिशय महत्व दिल्याचे दिसते. त्यांची ही सर्वोदय कल्पना खरंच प्रत्यक्षात निर्माण झाली तर भारत ख-या अर्थाने सुजलाम सुफलाम होईल अशी मला खात्री वाटते.

10) महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना

महात्मा गांधीजींनी ग्रामस्वराज्याची संकल्पना अमलात आणण्यासाठी अनेकविध अभ्यासपूर्ण पैलू सांगितली आहेत. गांधीजींच्या स्वराज्याचा केंद्रिबंदु खेडे आहे. त्याचे स्वरूप प्राचीन ग्रामस्वराज्याप्रमाणे राहिल. भारत हा सात लाख खेड्यात दिसतो. या स्वराज्याची उभारणी राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक अशा चार घटकांवर झालेली असेल. अश्या राज्याची उद्दिष्ट समाजाची सेवा करणे हेच असणार आहे. गांधीजी म्हणतात की, माझ्या दृष्टीने स्वराज्य व रामराज्य एकच आहे. माझ्या लोकशाहीच चित्र रामायणात काढलेले आहे. कोणत्याही स्वराज्यात धर्मराज्य असले पाहिजे. त्यात प्रजेला अतिशय महत्वाचे स्थान असले पाहिजे.

गांधीजींनी स्वराज्याची उभारणी करत असताना बारीक बारीक बाबी विचारात घेतलेल्या दिसून येतात. जेणे करून स्वराज्याचा अविभाज्य घटक खेडे स्वयंपुर्ण होईल.

11) ग्रामस्वराज्य -

खेड्याचा विकास हाच भारताचा विकास आहे, असा गांधीजींचा ठाम विश्वास होता. म्हणूनच सन 1920 मध्ये खेड्याकडे चला असा संदेश त्यांनी दिला. यामुळे सा-या देशाचे लक्ष खेड्याकडे गेले, त्यामूळे ग्रामजीवन, ग्रामसंस्कृती प्रकाशात आली. ग्राम हाच भारताचा कणा आहे. हे लोकांच्या लक्ष्यात आले. यातूनच ग्रामजनतेचा विकास हे सरकारचे उद्दिष्ट झाले.. ग्रामस्वराज्याची संकल्पना प्रामुख्याने आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपुर्ण खेड्यांवर आधारीत होती. जवळपास सात लाख खेड्यांमध्ये भारत वसलेला आहे. अशी गांधीजींची धारणा होती. खेड्याकडे चला असा नारा त्यांनी दिला. आदर्श खेडे कसे असावे किंवा ग्रामस्वराज्याची वीशिष्ट्ये त्यांनी पुढील प्रमाणे सांगितली.

- 1) प्रत्येक खेडे अन्नधान्य व वस्त्राबात स्वयंपुर्ण असावे.
- 2) प्रत्येक खेडे हे आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपुर्ण असावे.
- 3) प्रत्येक खेड्यामध्ये समाजमंदिर असावे व कृषी व्यवसाय प्रगत असावा.
- 4) प्रत्येक खेड्यातील सर्व व्यवहार सहकारी पद्धतीने चालावे.
- 5) खेड्यातिल शेतीमधून अन्नधान्याचे आणि नगदी पिकाचे उत्पादन घ्यावे.

निष्कर्ष-

- 1) गांधीजींचे आर्थिक विचार आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेस प्रगती पथावर घेऊन जाणारे आहेत,
- 2) स्वदेशी संबंधी गांधीजींचे विचार जागतिकीकरणातही भारतासारख्या विकसनशिल देशांच्या हिताचे आहेत,
- 3) सर्वोदय या कल्पनेतून गांधीजींची सर्वांच्या विकासाची आर्थिक समानतेची दृष्टी दिसून येते.
- 4) दारिद्र्य, बेकारी, आर्थिक विषमता, प्रादेशिक विषमता, गरीब-श्रीमंत यामधील अंतर या सारखे अनेक आर्थिक व सामाजिक समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी गांधीजींच्या विचाराची योग्य व काटेकोर अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे,
- 5) निती आयोगाने गांधीजींचे कुटीर उद्योग व स्वयंपूर्ण ग्राम या संकल्पनेचा अभ्यास करून अनेक योजनांमधून तिची अंमलबजावणी करावी.
- 6) पाश्चात्यांच्या चांगल्या गोष्टींचेच अनुकरण करावे.
- 7) गांधीजी आर्थिक समानता निर्माण करण्यासाठी साम्यवाद, समानतावाद, मानवतावाद, यांचा पुरस्कार करतात.

संदर्भग्रंथ सुची -

- 1) बाळ सामंत - महापर्व
प्रकाशक - सुर्यकांत देशमुख, सचिव, महाराष्ट्र
राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मंत्रालय, मुंबई. 1986
- 2) प्र. रा. दामले - गांधी दर्शन
शुभदा सारस्वत पब्लिकेशन प्रा. लि. पुणे 1982
- 3) त्र्यं. वि. पर्वते - गांधी - पर्व
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मंत्रालय, मुंबई. 1985
- 4) चव्हाण, भिसे. जवळगे, - गांधी विचार
हट्टेकर (संपादक) निर्मल प्रकाशन, नांदेड 2012
- 5) अनु बंडोपाध्याय - बहुरूप गांधी, मनोविकास प्रकाशन पुणे, 1994
- 6) नारायणभाई देसाई- आपले गांधी, गांधी संशोधन प्रतिष्ठान,
जळगाव 2009